فصلنامه مطالعات قرآنی، سال پنجم، شماره ۲۰، زمستان ۱۳۹۳، صص ۱۵۱- ۱۶۸

متابعت الهی در قرآن و راهکارهای ارتقاء آن در دانشگاه اسلامی

ثریا قطبی*
شادی نفیسی**
سمیه طاهری***

تاریخ دریافت: ۹۳/۱/۲۰
تاریخ پذیرش: ۹۳/۴/۱۷

چکیده

هدف پژوهش حاضر شناسایی مفهوم متابعت الهی و بررسی راهکارهای ارتقاء آن در دانشگاه اسلامی است. چهار سؤال پژوهشی در خصوص ماهیت، انواع، پیش‌نیازها و راهکارهای ارتقای آن در دانشگاه اسلامی مورد بررسی قرار گرفت. روش پژوهش توصیفی -تحلیلی و جامعه تحقیق، متنی و دربرگیرنده قرآن است. افزایش سطح معرفت دینی، تدوین متون بر اساس جهان‌بینی الهی و معرفی الگوهای متابعت از راهکارهای بعد فرهنگی و تقویت باورهای دینی، تصحیح نگرش‌ها و اسلامی‌سازی دانشگاه از راهکارهای بعد اجتماعی آن است. نتیجه آنکه متابعت الهی و ارتقای آن توأم با خردورزی از ضرورت‌های اساسی دانشگاه اسلامی است.

کلیدواژگان: متابعت الهی، دانشگاه اسلامی، راهکار، قرآن.

*عضو هیأت علمی دانشگاه شاهد(استادیار). sghotbi@shahed.ac.ir
**عضو هیأت علمی دانشگاه تهران(استادیار). shadinafisi@ut.ac.ir
*** دانشجوی دکتری علوم قرآن و حدیث. sotaheri@gmail.com
نویسنده مسئول: ثریا قطبی

مقدمه

پیروی از دستورات خداوند با اختیار و میل باطنی و تسلیم‌شدن و جدا گشتن از غیر او، شرط اساسی بندگی پروردگار است که در رفتار و گفتار آدمی تجلی می‌یابد. پایبندی کامل به فرامین پروردگار، یگانه طریق مطمئن و به دور از خطا جهت وصول انسان به کرامت حقیقی و تقرب وی نزد پروردگار است. این امر هم‌سو با فطرت و تضمین‌کننده سعادت دنیوی و اخروی بشر می‌باشد.

﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللهُ وَيَغْفِرْ لَكُمْ ذُنُوبَكُمْ﴾

آیه ۳۱ سوره آل عمران نشان می‌دهد که دوستی خداوند و آمرزش او در گرو متابعت از فرستادگان الهی است، و میان دوستی خداوند و پیروی از فرستادگان الهی ارتباط تنگاتنگی وجود دارد. خداوند در آیه ۱۵۸ از سوره اعراف به طور صریح به پیروی از پیامبر خویش که درس نخوانده است و به پروردگار و کلمات او ایمان دارد دستور داده و می‌فرماید:

﴿فَآمِنُوا بِاللهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ﴾

حضرت *ابراهیم*(علیه السلام) نیز با تأکید بر اهمیت پیروی، شرط از او بودن را تبعیت خویش ذکر نموده و می‌فرماید:

﴿فَمَنْ تَبِعَنِي فَإِنَّهُ مِنِّي﴾(ابراهیم/ ۳۶)

بر این اساس اطاعت از خداوند و متابعت از فرستادگان الهی و کتب آسمانی وظیفه اصلی مسلمان است. از آنجا که توسعه الگوهای رفتاری مبتنی بر جهان‌بینی توحیدی و نظام ارزشی برخاسته از آموزه‌های قرآن و سنت اساسی‌ترین وظیفه دانشگاه اسلامی است، پژوهش حاضر بر آن است تا به این پرسش پاسخ دهد که متابعت الهی چیست و راهکارهای ارتقاء آن در دانشگاه اسلامی چگونه است؟

شیوه پژوهش

پژوهش حاضر با هدف شناسائی مفهوم متابعت الهی و تبیین راهکارهای ارتقاء آن در دانشگاه اسلامی انجام گرفته است. تحقیق از نظر هدف کاربردی است زیرا نتایج حاصل از آن در ارتقای فرهنگ پیروی الهی در دانشگاه اسلامی و تعالی الگوهای رفتاری مؤثر

خواهد بود. نوع تحقیق توصیفی و از نوع کتابخانه‌ای – اسنادی می‌باشد. جامعه تحقیق، متنی و دربرگیرنده آیات قرآن است. در پژوهش حاضر برای تجزیه و تحلیل یافته‌ها، از توصیف و طبقه‌بندی محتوای داده‌ها استفاده شده است. واحد تحلیل مضمون است و واحدهای معنادار موجود در آیات قرآن بر اساس سؤال و اهداف تحقیق می‌باشد.

پیشینه تحقیق

وارسی پیشینه‌ها در مورد متابعت الهی بیانگر آن است که هر یک از محققین از منظر خاصی به این موضوع نگریسته‌اند. برخی به اصل اتباع در ادیان گذشته پرداخته و برای آن نمونه‌هایی ذکر کردند؛ و برخی این مسأله را در دوران معاصر کنکاش کرده و پیروی برخی کشورهای مسلمان از غرب در جنبه‌های مختلف را مورد انتقاد قرار دادند. به عنوان مثال *الخالدی*(۱۴۱۷) در پژوهش خود با عنوان «الاتباع والمتبوعون فی القرآن» به بررسی معنای لغوی و اصطلاحی واژه تبعیت پرداخته و مشتقات آن را در قرآن کریم مورد توجه قرار داده است. وی ضمن بیان اهمیت متابعت در بین جوامع مختلف، یک نمونه عملی از آن را با تأکید بر داستان *فرعون* و متابعت سپاهیان از او در مواجهه با *موسی*(علیه السلام) به تصویر کشیده است.

السید(۱۴۲۳) در پژوهش خود با عنوان «الإتباع انواعه وآثاره فی بیان القرآن» پیروی، انواع و آثار آن را از منظر عالمان اهل سنت مورد بررسی قرار می‌دهد. *الهاشمی*(۱۴۳۱) در پژوهش خود با عنوان «التابع والمتبوع وعاقبتهما فی الکتاب والسنه» به بررسی پیروان و رهبران از زمان آفرینش *آدم*(علیه السلام) تا پایان رسالت *عیسی*(علیه السلام) پرداخته و تبعیت در عصر پیامبر(صلی الله و علیه و آله) و در دوران معاصر را از دیدگاه مفسران اهل سنت مورد توجه قرار داده است. *ساروی*(۱۳۸۳ ش) در مقاله‌ای با عنوان «تبعیّت از دیدگاه قرآن» به انواع تبعیت اشاره کرده و لوازم و پیامدهای آن را به طور مجمل بیان نموده است. *روحانی مشهدی*(۱۳۸۶ش) در پژوهش خود با عنوان «تبعیّت در قرآن» تبعیت ممدوح را بررسی و برای آن سطوحی در نظر گرفته است.

در مقالات و پژوهش‌های یادشده نویسندگان بیش‌تر در صدد بیان اهمیت متابعت بوده و به جمع‌آوری اطلاعات با مدد گرفتن از آیات قرآن و احادیث پرداخته‌اند. از این رو

ابعاد فرهنگی و تمایزهای نظری و عملی فرهنگ پیروی الهی و راهکارهای ارتقا و موانع تحقق آن بررسی جداگانه‌ای را می‌طلبد.

مفهوم شناسي متابعت

واژه "متابعت " مصدر باب مفاعله از ریشه "تبع" است. تبعیّت مصدر جعلی، از ریشه (ت ب ع)، به معنای در پی آمدن و دنبال کردن کسی یا چیزی(ابن فارس،۱۴۰۴ق، ج۱: ۳۶۳) اعم از مادّی یا معنوی(مصطفوی،۱۴۲۶ق، ج۴: ۱۰۷) همراه با اختیار و اراده (فراهیدی، ۱۴۰۹) است که در اقوال و افعال آدمی نمود یافته و غالبا توأم با تسلیم‌پذیری، همراه شدن و جدا گشتن از غیر است(باستان،۱۳۸۶: ۳۰۵).

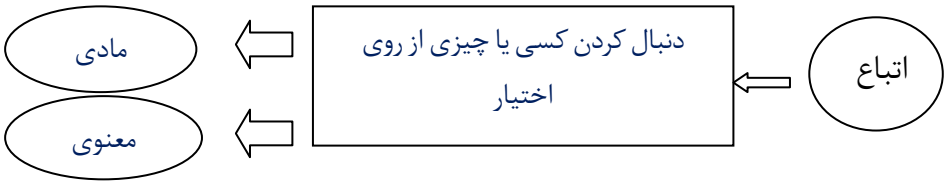

تَبَعَ و مشتقات آن ۱۷۴ بار در قرآن کریم استعمال شده و صورت‌های آن شامل فعل ثلاثی مجرد و مزید، اسم فاعل، اسم علم، مصدر و صفت می‌باشد. بیش‌ترین مورد کاربرد آن به صورت فعل ثلاثی مزید از باب إفتعال با ۱۳۶ بار تکرار است. مهم‌ترین معانی این واژه در قرآن عبارت‌اند از: دنبال کردن، تعقیب نمودن و در پی کسی یا چیزی در آمدن (طه، آیه ۷۸، طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۶: ۱۴۴)، پیروی و فرمانبرداری(شعراء، آیه ۱۱۱؛ طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۷: ۳۰۸)، ملحق شدن و درک کردن(شعراء/ ۶۰، ابن کثیر، ۱۴۱۹، ج۶: ۱۳۰)، طلب نمودن (آل عمران، آیه ۱۶۲؛ ابن عاشور، ۱۴۲۰، ج ۳: ۲۷۶)، مصاحبت (کهف، آیه۶۶ و ۷۰؛ طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۳: ۴۷۳) ـ پایداری (نساء، آیه ۱۲۵ـ دامغانی، ۱۴۱۶، ج۱: ۴۴)، اختیار (آل عمران، آیه ۷)، اتکای به دیگران از نظر معیشتی (نور، آیه ۳۱ ؛طبرسی، ۱۳۷۲،ج ۷: ۲۱۸). از میان معانی مذکور، پیروی و فرمانبری کاربرد معنایی بیش‌تری داشته و ۱۴۶ مورد را به خود اختصاص داده است.

در روایات شیعه و اهل سنت نیز معانی دنبال نمودن(طوسی، ۱۴۱۴: ۸۰ و مجلسی، ۱۴۰۳، ج۱۵: ۱۳۰، و متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۵: ۳۸۰) و پیروی (بخاری، ۱۴۰۶،

۱۹۸۶م: ۹۴؛ متقی هندی، ۱۴۰۹، ج ۱: ۱۹۸؛ راوندی، بی تا: ۱۵۶؛ مفید، ۱۴۱۴: ۲۸۸) از سایر معانی ذکرشده کاربرد بیش‌تری دارد.

کلمات "أطاعت" (بقره، آیه ۲۸۵؛ ابن فارس، ۱۴۰۴، ذیل مادّة (طَوَعَ)، "تأسّی" (احزاب، آیه ۲۱؛ ابن منظور، ۱۴۱۴،ذیل مادّة (اسو))،"إقتدا" (انعام، آیه ۱۹۰؛ سمین حلبی، ۱۴۱۷، ج ۳، ذیل مادّة (قدو)؛ جوهری، ۱۴۰۷، ج ۶: ۲۴۵۹) "،"إقتفاء (اسراء، آیه ۳۶؛ مصطفوی، ۱۳۵۹، ج۹: ۳۰۱)؛ اصفهانی، ۱۴۱۶، ذیل مادّة (قفو)، الحاق (قرشی، ۱۳۷۸، ذیل ماده (لحق)؛ منجد، ۱۴۲۲: ۲۱۷) ، التزام (ابن فارس، ۱۴۰۴، ذیل مادّة (لزم))، انقیاد (الجوهری، ۱۴۰۷، ج ۵، ذیل مادة (سلم)) و ج ۳، ذیل مادة (طوع)) و مشتقّات آن‌ها دارای تقارب معنایی با کلمة تبعیت و کلمه "عصیان " (ابراهیم، آیه ۳۶؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ذیل مادة (عصی))، "تمرد " (نساء، آیه ۱۱۷، ابن منظور، ۱۴۱۴، ذیل ماده (مرد) و "تخلّف" (توبه، آیه ۱۲۰؛ المصطفوی، ۱۳۵۹، ج ۹: ۱۰۹ و ۱۱۰). دارای تقابل معنایی با این واژه است. با توجه به آنچه گفته شد طرح‌واره مفهومی تبعیت شامل مجموعه مفاهیم دربرگیرنده این واژه را می‌توان چنین در نظر گرفت:

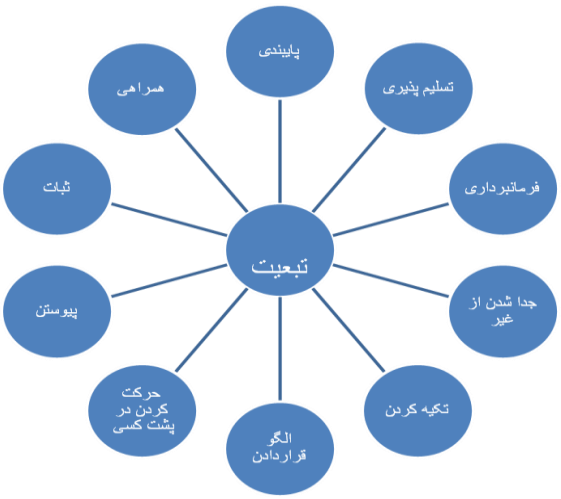

با توجه به طرح‌واره مفهومی تبعیت می‌توان نتیجه گرفت که هسته اصلی معنایی آن عبارت از دنباله‌روی، اطاعت و پایداری است.

گونه‌های پیروی

پیروی را می‌توان از از نظر محسوس بودن، داشتن قید و شرط، حقّانیّت و عقلانیّت به گونه‌های مختلفی تقسیم‌بندی کرد:

الف) حسّی و معنوی

پیروی (اتباع) از نظر محسوس و یا نامحسوس بودن رهبر و پیرو به حسّی و معنوی تقسیم می‌شود. پیروی (اتباع) حسّی دنباله‌روی در امور مادّی و پیروی (اتباع) معنوی، متابعت از عمل یا فکر همراه با اختیار و اراده است(مصطفوی، ۱۴۲۶ق، ج۱: ۳۷۷). پیرو (تابع)، گاه حسّی و رهبر (متبوع)، گاه معنوی و یا بالعکس است، منظور از پیرو حسّی و رهبر معنوی آن است که شخص یا اشخاصی که دارای وجود خارجی و محسوس‌اند، از امری غیر مادّی هم‌چون هدایت الهی و غیره پیروی نمایند. در آیه ۳۸ سوره بقره، تابع، اشخاص هستند که حسّی، و متبوع، هدایت است که معنوی است.

آیه ۷۳ از سوره آل‌عمران نیز نمونه دیگری از این قسم است. منظور از پیرو (تابع) معنوی و رهبر (متبوع) حسی آن است که پیرو محسوس نباشد ولی آنچه پیروی می‌شود، حسی باشد. در آیه ۴۲ از سوره قصص، پیرو معنوی و متبوع حسّی است(المنجد، ۱۴۲۲: ۲۱۳ـ۲۱۴).

ب) مطلق و مقیّد

پیروی از نظر دارا بودن و یا فقدان قید و شرط به مطلق و مقیّد تقسیم می‌شود؛ پیروی مطلق آن است که تابع بدون هیچ قید و شرطی از متبوع خویش پیروی نماید؛ هم‌چون اتّباع از خداوند متعال و رسول (صلی الله علیه و آله) و ائمّه معصومین (علیهم السلام) ولی اتّباع مقیّد آن است که تابع با قید و شرط از متبوع پیروی کند به عبارت دیگر عدم پیروی بنا به شرایطی جایز باشد مانند پیروی از پدر و مادر که در صورت مغایر بودن سخن آنان با فرمان الهی جایز نیست(لقمان/۱۵). این نوع از تبعیت که پیروی از دستور غیر خداوند است مشروط به اذن خداست(واقف‌زاده،۱۳۸۹: ۲۲۷).

ج) ممدوح و مذموم

پیروی بر اساس برخورداری و یا عدم برخورداری از عقلانیّت و حقّانیت، به ستوده (ممدوح) و نکوهیده (مذموم) تقسیم می‌شود. پیروی ستوده آن است که توأم با حقّانیّت و عقلانیّت باشد و پیروی نکوهیده عاری از آن است. مراد از حقانیّ بودن (طباطبایی، ج۹: ۳۷۳) تطابق پیروی با اصول شریعت الهی است؛ همان‌طور که خداوند متعال فرمود:

﴿ثُمَّ جَعَلْناکَ عَلی شَریعَةٍ مِنَ الْأَمْرِ فَاتَّبِعْها وَ لا تَتَّبِعْ أَهْواءَ الَّذینَ لا یَعْلَمُونَ﴾(جاثیه/۱۸)

«سپس تو را در طریقه آیینی [که ناشی] از امر [خداست] نهادیم. پس آن را پیروی کن، و هوس‌های کسانی را که نمی‌دانند پیروی مکن».

مراد از عقلانی بودن، برخورداری اتّباع از شناخت و آگاهی و دلایل مبرهن و متقن است. همان‌طور که خداوند متعال در سوره یوسف، آیه ۱۰۸ به اتباع برخوردار از بصیرت اشاره کرده و می‌فرماید:

﴿قُلْ هذِهِ سَبیلی أَدْعُوا إِلَی اللهِ عَلی بَصیرَةٍ أَنَا وَ مَنِ اتَّبَعَنی وَ سُبْحانَ اللهِ وَ ما أَنَا مِنَ الْمُشْرِکینَ﴾

«بگو این است راه من، که من و هر کس (پیروی‌ام) کرد با بینایی به سوی خدا دعوت می‌کنیم، و منزّه است خدا، و من از مشرکان نیستم»(رک: طبرسی، ج۶: ۷۹۸).

از آنجایی که پیروی ستوده شده، برخوردار از حقّانیّت و عقلانیّت است، پیرو در پی تبعیّت از رهبر به رشد معنوی نائل می‌شود؛ ولی در پیروی نکوهیده به دلیل فقدان حقّانیّت و عقلانیّت و عدم وجود شناخت کافی و دلایل متقن، پیرو در نهایت به ضلالت و گمراهی دچار می‌گردد. در آیات قرآن کریم، پیروی از خداوند، انبیای الهی (علیهم السلام)(بقره/ ۱۴۳)، امامان معصوم(علیهم السلام)(نساء/ ۵۹) و کتب آسمانی(انعام/ ۵۰)، در ردیف تبعیّت ممدوح و تبعیّت از شیطان(بقره/۱۰۲)، هوای نفس(نساء/۱۳۶)، ظنّ (نساء/۱۵۷) و آباء (بقره/۷۰) در شمار تبعیّت مذموم به شمار می‌آید.

پیش نیازهای متابعت الهی

از آنجا که حاکمیت بینش توحیدی از اصول اختصاصی دانشگاه اسلامی است، لازم است دانشگاهیان در پرتو آموزه‌های قرآن و سنت در جهت تحقق متابعت الهی به عنوان

مهم‌ترین تکلیف خود اقدام و در تزکیه و تعلیم نفوس خویش در مسیر رشد و تعالی گام‌های جدی بردارند. متابعت الهی دارای پیش نیازهایی است که عبارت‌اند از:

الف) شناخت

شناخت به معنای علم و آگاهی(ابن منظور، ۱۴۰۵، ج۹: ۲۳۶) پیش‌نیاز پیروی است. شناخت غیر آمیخته با شک و تردید، مطابق با واقع و همراه با تفکر و تدبر، در حرکت انسان به سوی کمال تأثیرگذار است؛ هرچه شناخت عمیق‌تر باشد پای‌بندی و التزام نیز قوت بیش‌تری خواهد یافت. از آنجا که رفتار آدمی بر اساس اندیشه او شکل می‌گیرد رابطه میان آن دو هم‌چون رابطه میان جان نسبت به تن دانسته شده است(ممتحن،۱۳۹۱: ۶).

شناخت الگوی کمال، مصادیق، محدوده شایستگی‌های الگو و چرائی آن مربوط به حوزه شناخت است. اشتباه در هر یک از سه نوع شناخت یادشده، ممکن است دانشگاهیان را به اسوه‌هایی نالایق رهنمون سازد. در روایتی از *امام صادق*(علیه‌السلام) نقل شده است که «برحذر باش از اینکه کسی را بدون دلیل و حجت، به عنوان الگو برای خود نصب کنی و او را در هرچه می‌گوید تصدیق و تأیید کنی»(ری شهری،۱۳۷۵، ج ۸: ۲۵۵). در روایت دیگری نقل شده است: «یا دانشمند باش یا دانشجو، ولی "امّعه" (کسی که بدون دلیل و شناخت از هر فردی پیروی می‌کند) مباش». (ابن‌اثیر ،۱۳۶۷،ج۱: ۶۷) هم‌چنین در فرموده *امام باقر*(علیه السلام): «قَالَ ذِرْوَةُ الْأَمْرِ وَسَنَامُهُ وَمِفْتَاحُهُ وَبَابُ الْأَشْيَاءِ وَ رِضَا الرَّحْمَنِ تَبَارَک وَتَعَالَى الطَّاعَةُ لِلْإِمَامِ بَعْدَ مَعْرِفَتِهِ..»(کلینی، ج۱: ۱۸۵ ـ ۱۸۶) به معرفت امام علیه السلام قبل از اطاعت از ایشان تأکید شده است.

ب) باور قلبی

از دیگر پیش‌نیازهای متابعت، دارا بودن باور قلبی و تسلیم‌پذیری است. باور قلبی به خداوند، انسان را در مسیر عبودیت ثابت قدم نگه داشته و حرکت او را جهت می‌دهد. در آیه ۱۵۸ سوره اعراف "اتَّبِعُوهُ" بعد از ایمان به خداوند و رسول او آمده و این امر، نشان‌دهنده اولویتی است که باور قلبی بر متابعت الهی دارد.

ج) علاقمندی

پیروی الهی بدون دوست داشتن فاقد پویایی است. خداوند متعال، میان دوستی خداوند و پیروی از او ارتباط برقرار نموده و می‌فرماید:

«بگو اگر خدا را دوست دارید، از من پیروی کنید تا خدا دوست‌تان بدارد و گناهان شما را بر شما ببخشاید، و خداوند آمرزنده مهربان است»(آل‌عمران/۳۱).

هم‌چنین *امام صادق*(علیه السلام) در توضیح آیه شریفه ﴿قُلْ إِنْ كُنْتُمْ تُحِبُّونَ اللهَ فَاتَّبِعُونِي يُحْبِبْكُمُ اللهُ﴾ می‌فرماید: «هر کس حق ما را شناخت و ما را دوست داشت، خدا را دوست دارد»(کلینی، ۱۳۶۵ش، ج ۸: ۱۲۹). انسان از کسی متابعت می‌کند که او را دوست داشته باشد، در غیر این صورت فعل او برخاسته از میل درونی نبوده و اجباری خواهد بود و در چنین صورتی فاقد شرط متابعت می‌باشد که انجام فعل از روی اختیار است.

د) پایداری

پایداری در پیروی الهی از دیگر پیش نیازهای متابعت است. به عبارت دیگر تداوم در تبعیت باید به گونه‌ای باشد که هیچ‌گونه انفصالی میان تابع و متبوع حاصل نشده و درآن شکیبایی ورزیده شود. خداوند در سوره کهف آیات ۶۶ـ۶۹ در بیان ماجرای همراهی موسی با خضر(علیهما السلام) صبور بودن موسی(علیه السلام)(در بازداشتن خود از عملی که مانع رسیدن به هدف و یا موجب تأخیر در رسیدن به هدف شود) را از شروط همراهی و تبعیّت خضر(علیه السلام) ذکر می‌فرماید.

هـ) تسلیم محض خداوند بودن

پیروی بی چون و چرای از دستورات الهی یکی از مهم‌ترین پیش نیازهای متابعت است. خداوند در سوره کهف آیه ۷۰ در بیان ماجرای حضرت موسی و خضر(علیهما السلام)، عدم سؤال نمودن موسی از خضر(علیهما السلام) را در حین انجام عمل از شروط متابعت ذکر نموده و می‌فرماید:

﴿فَإِنِ اتَّبَعْتَنِي فَلَا تَسْأَلْنِي عَنْ شَيْءٍ حَتَّى أُحْدِثَ لَكَ مِنْهُ ذِكْرًا﴾

«اگر مرا پیروی می‌کنی، پس از چیزی سؤال مکن، تا [خود] از آن با تو سخن آغاز کنم».

هم‌چنین در قول خداوند:

﴿ماآتاکمُ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَمانَهاکمْ عَنْهُ فَانْتَهُوا﴾(حشر/۷)

که به صورت مطلق بیان گردیده، خداوند به پیروی بی قید و شرط از پیامبر(صلی الله علیه و آله) فرمان داده است.

راهکارهای ارتقای فرهنگ متابعت الهی در دانشگاه اسلامی

ایجاد محیط مناسب برای رشد معنوی انسان، ریشه در جهان‌بینی اسلامی دارد. هدف از بعثت انبیاء الهی(علیهم السلام) تزکیه و تعلیم نفوس بوده و به همین دلیل اصلی‌ترین هدف نظام اسلامی، ایجاد جامعه متعالی و در رأس آن دانشگاه اسلامی است. راهکارهای اصلاح، بهبود و ارتقای فرهنگ متابعت الهی در دانشگاه اسلامی شامل اقدامات در ابعاد فرهنگی و اجتماعی مرتبط با استادان، دانشجویان و کارکنان می‌باشد.

الف) بعد فرهنگی

یکی از مهم‌ترین راهکارهای اصلاح، بهبود و ارتقاء متابعت الهی بسترسازی مناسب است. این اقدام در بعد فرهنگی باعث می‌شود تا شرایط باورپذیری نسبت به مطلوبیت پیروی از خدا در حد بالایی فراهم شده، و در کنار آن از فراهم شدن زمینه‌هایی که باعث عدم باور به مطلوبیت متابعت الهی است، جلوگیری شود. برخی از شاخص‌ترین راهکارهای مرتبط با ارتقاء متابعت الهی در دانشگاه در بعد فرهنگی عبارت‌اند از:

الف-۱) افزایش شناخت دانشگاهیان نسبت به متابعت الهی و آثار آن

یکی از مهم‌ترین پیش نیازهای تحقق متابعت الهی، افزایش شناخت است. ارتقای سطح دانش و معرفت دینی استادان، دانشجویان و کارکنان، تدوین متون درسی در تمامی شاخه‌ها بر اساس جهان‌بینی الهی و مبتنی بر اصل مکلف بودن بندگان در مقابل خالق هستی و تبیین آثار دنیوی و اخروی متابعت الهی از جمله این اقدامات است.

بر اساس قرآن خوف ناپذیری و عدم حزن، رها شدن از ضلالت، برخورداری از رضایت الهی، رشد یافتگی، آمرزش گناهان، ایجاد رأفت قلبی و غلبه بر دشمنان، از آثار متابعت الهی است که به تفکیک خواهد آمد:

- **رهایی از ضلالت:** بر اساس آیه ۱۲۳ سوره طه، هر کس از هدایت الهی پیروی کند نه گمراه می‌شود و نه تیره‌بخت:

﴿فَإِمَّا يَأْتِيَنَّكُمْ مِنِّي هُدىً فَمَنِ اتَّبَعَ هُدايَ فَلا يَضِلُّ وَ لا يَشْقى﴾

«پس اگر برای شما از جانب من رهنمودی رسد، هر کس از هدایت‌ام پیروی کند نه گمراه می‌شود و نه تیره‌بخت».

- **خوف ناپذیری و عدم حزن:** خداوند در آیه ۳۸ از سوره بقره با تأکید بر عدم ترس و اندوه کسانی که از هدایت الهی پیروی نمایند، می‌فرماید:

﴿فَمَنْ تَبِعَ هُدايَ فَلا خَوْفٌ عَلَيْهِمْ وَ لا هُمْ يَحْزَنُونَ﴾

«آنان که هدایت‌ام را پیروی کنند بر ایشان بیمی نیست و غمگین نخواهند شد».

- **برخورداری از رضایت الهی:** از جمله آیاتی که در آن به آثار متابعت الهی پرداخته شده، می‌توان به صدمین آیه از سوره توبه اشاره کرد. خداوند در این باره می‌فرماید:

﴿وَ السَّابِقُونَ الْأَوَّلُونَ مِنَ الْمُهاجِرينَ وَ الْأَنْصارِ وَ الَّذينَ اتَّبَعُوهُمْ بِإِحْسانٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَ رَضُوا عَنْهُ﴾

«پیشگامانِ نخستین از مهاجران و انصار، و کسانی که با نیکوکاری از آنان پیروی کردند، خدا از ایشان خشنود و آنان [نیز] از او خشنودند».

- **رشدیافتگی:** با توجه به آیه ۶۶ از سوره کهف موسی(علیه السلام) با هدف رشد یافتن در سایه متابعت از خضر(علیه السلام) از او درخواست همراهی نموده و می‌فرماید:

﴿هَلْ أَتَّبِعُكَ عَلى أَنْ تُعَلِّمَنِ مِمَّا عُلِّمْتَ رُشْداً﴾

«آیا از تو پیروی کنم تا از آنچه به تو تعلیم داده شده، و مایه رشد و صلاح است به من بیاموزی».

- **آمرزش گناهان:** پیروی الهی موجب پذیرش توبه و آمرزش گناهان می‌شود. بر اساس آیه ۷ از سوره غافر کسانی که عرش [خدا] را حمل می‌کنند، و آن‌ها که پیرامون آن‌اند برای کسانی که ایمان آورده‌اند طلب آمرزش نموده و می‌گویند:

«پرودگارا کسانی که توبه کرده و راه تو را تبعیت کردند را ببخش و آن‌ها را از عذاب آتش نگاه دار».

- **بوجود آمدن رأفت در قلوب:** خداوند در آیه ۲۷ از سوره حدید تصریح می‌کند که در قلوب تبعیت کنندگان الهی رحمت و رأفت قرار می‌دهد.
- **غلبه بر دشمنان:** خداوند در سوره قصص، آیه ۳۵ با اشاره به اینکه به زودی بازوی موسی(علیه السلام) را به وسیله برادرش نیرومند ساخته و هر دوی آنان مسلط خواهد نمود، می‌فرماید:

﴿أَنْتُمَا وَمَنِ اتَّبَعَكُمَا الْغَالِبُونَ﴾

«شما و هر که شما را پیروی کند چیره خواهد بود».

الف-۲) معرفی ویژگی الگوهای متابعت

الگوهای متابعت شامل مادی و معنوی است که با اختیار و اراده مورد متابعت می‌شوند و در مقابل آن‌ها انقیاد، ملازمت و عدم انفصال از غیر او وجود دارد. انتخاب الگوی جامع در گرو شناخت مصداق کمال و کامل است(مهدی‌زاده: ۷۹). لازم است پیرو، مصداق کمال را به درستی بشناسد و در فهم آن دچار اشتباه نگردد؛ به طور مثال، ممکن است فردی گمان کند کمال انسان در داشتن ثروت است و لذا ثروتمندان را الگوی خود قرار دهد. هم‌چنین لازم است پیرو بداند که ویژگی الگوهای برخوردار از کمال کدام است.

بر اساس آیات قران ویژگی الگوهای برخوردار از کمال عبارت‌اند از:

- **شناخت راه:** بر اساس آیات قرآن کسانی شایستگی آن را دارند که مورد پیروی واقع شوند که خود راه را شناخته و به صراط مستقیم رهنمون شده باشند. خداوند در بیان این ویژگی مهم با اشاره به هدایت یافتگی رسولان الهی می‌فرماید:

﴿أُولَئِكَ الَّذِينَ هَدَى اللَّهُ فَبِهُدَاهُمُ اقْتَدِهِ﴾(انعام/۹۰)

«اینان کسانی هستند که خدا هدایت‌شان کرده است پس به هـدایت آنـان اقتدا کن».

هم‌چنین در آیه ۸۷ از سوره انعـام خداونـد پـس از نـام بـردن از پیـامبران الهـی بـه راه‌یافتگی آنان به صراط مستقیم توسط خویش اشاره کرده و می‌فرماید:

﴿اجْتَبَيْنَاهُمْ وَهَدَيْنَاهُمْ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ﴾

«آنان را برگزیدیم و به راه راست راهنمایی کردیم».

- **خلوص نیت و عدم سودجویی**: از دیگر ویژگی الگوهـای برخـوردار از کمـال، دارا بودن خلوص نیت و عدم سودجویی است. این خصوصیت از زبان مـؤمن آل یـس در قرآن بیان شده است که:

﴿اتَّبِعُوا مَنْ لَا يَسْئَلُكُمْ أَجْراً وَهُمْ مُهْتَدُونَ﴾(یس/ ۲۱)

«پیروی کنید کسانی را که نمی‌خواهنـد از شـما مـزدی و ایشـان هـدایت یافتگان‌اند».

- **عصمت:** عصمت از گناه و اشتباه باعث می‌شود تبعیت شـوندگان مقهـور قـوای ادراکی و احساسات نشوند. از این رو خداوند در آیه

﴿ما آتاكم الرسول فخذوه وما نهاكم عنه فانتهوه﴾(حشر/۷)

تبعیت از رسول(ص) را همه جانبه و به طور مطلق معرفی می‌فرماید.

- **برخورداری از علم و حکمت الهی:** بر اساس قرآن لازم است الگوهای متابعت از علم و حکمت الهی برخوردار باشند. خداوند در سوره إسراء آیه ۳۹ می‌فرماید: «ایـن از حکمت‌هایی است که پروردگارت به تو وحی کرده است».

الـف-۳) تبیـین و تحلیـل دعـاوی بنیـادین منظومـه اعتقـادی و توضـیح آن بـه روش عقلایی

باورهای بنیادین عمیق‌ترین سطح شناخت انسان را تشکیل می‌دهد. تبیین و تحلیـل باورهای اساسی هم‌چون اعتقاد به حقانیت، عقلانیت و جامعیت دین اسلام همراه با ارائـه چهره واقعی از آن راهکـاری مناسـب جهـت ارتقـاء فرهنـگ متابعـت الهـی در دانشـگاه محسوب می‌شود.

الف-۴) تلاش در جهت تجلی عینی باورهای الهی

عقاید دانشجویان رابطه مستقیمی با عملکرد آن‌ها دارد به نحوی که می‌توان عملکرد آنان را تجلی عینی اعتقادات درونی‌شان دانست و از منظر عمل نظاره‌گر عقایدشان بود.

الف-۵) برپایی مناظرات و پاسخگویی به شبهات دینی

گسترش زمینه‌های بحث و گفت‌وگوی سازنده در دانشگاه و فراهم آوردن آمادگی لازم برای پذیرش آراء صحیح دیگران، همراه با توانمندسازی دانشجویان برای نقد و ارزیابی دیدگاه‌های مخالف و پرورش نیروی عقلانی آنان از دیگر راهکارهای ارتقاء فرهنگ متابعت الهی در دانشگاه اسلامی است.

الف-۶) آماده سازی دانشجویان جهت مواجهه صحیح با فنآوری‌های نوین

دانشجویان به عنوان قشر جوان و کنجکاو بیش‌ترین تأثیر را از فنآوری‌های نوین دریافت می‌نمایند. گشت و گذار در فضای اینترنت جهت برآورده شدن حس کنجکاوی و برای استفاده کاربردی در به ثمر رساندن پژوهش‌های خرد و کلان، وب سایت‌ها، وبلاگ‌ها، برنامه‌های چت و گفت‌وگو، فیلم‌ها و برنامه‌های چند رسانه‌ای بیشماری را در اختیار قرار می‌دهد. در این وضعیت بسیاری از رفتارها و کنش‌ها، ذائقه‌ها و فضای فکری و احساسی دانشجویان تغییر محسوسی کرده که به حوزه رفتارها و کنش‌های دینی و مذهبی دانشجویان نیز کشیده شده است و به نظر می‌رسد در میان بخشی از دانشجویان اعتبار الگوهای اصیل پیروی و کنش‌ها و رفتارهای اسلامی تا حدی کم‌رنگ شده است(مرشدی، ۱۳۸۹ش: ۱۷۲).

در تحقیقی آماری بر روی دانشجویان کل کشور مشخص شده که میزان پیروی از الگوهای دینی دانشجویان فنی مهندسی ۸ درصد کم‌تر از دیگر دانشجویان می‌باشد، که این تفاوت را می‌توان تأثیرپذیری بیش‌تر این دانشجویان از آگاهی مدرن دانست(توسلی، مرشدی، ۱۳۸۵ش: ۱۱۵). از این رو لازم است دانشجویان جهت مواجهه صحیح با فنآوری‌های نوین آماده شوند.

ب) در بعد اجتماعی

بعد اجتماعی با عملکرد محیط‌هایی هم‌چون خانواده، جامعه، مدرسه و دانشگاه ارتباط دارد. مهم‌ترین راهکارهای اصلاح، بهبود و ارتقاء متابعت الهی در این بعد عبارت‌اند از:

ب-۱) اسلامی سازی محیط دانشگاه

دانشگاه معرّف بالاترین سطح تفکر جامعه است و اصول جهان‌بینی و نظام اعتقادی و ارزشی آن جامعه را در خود هویدا می‌سازد. برای اسلامی سازی محیط دانشگاه لازم است علاوه بر دانشگاه به محیط‌های تأثیرگذاری هم‌چون جامعه، خانواده و مراکز آموزشی قبل از ورود به دانشگاه نیز توجه داشت. دانشجو در روند تعلیم و تربیت با دوستان خود در دانشگاه ارتباط برقرار می‌کند و از آنان هم در جهت مثبت و هم در جهت منفی تأثیر می‌پذیرد. به منظور اسلامی سازی دانشگاه لازم است زمینه‌های مناسب را برای جذب استادان با ایمان و متعهد و پایبند به مبانی اسلام فراهم آورد و سطح دانش و معرفت دینی دانشجویان و کارکنان را ارتقا بخشید. هم‌چنین طراحی و تدوین متون درسی در جهت تحکیم باورها در تمامی رشته‌ها دارای اهمیت ویژه است.

ب-۲) الگو سازی

شناسایی، معرفی و تکریم الگوهای برتر که در عین متابعت از دستورات الهی در عرصه‌های مختلف عبادی، خانوادگی، فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی پیشرفت نموده و یا به طور خاص در عرصه دین ازجایگاه ویژه‌ای برخوردارند، در جهت تشویق و ترغیب دانشگاهیان به متابعت الهی مؤثر واقع خواهد شد.

ب-۳) تقویت باورهای دینی خانواده

از آنجا که بین متابعت الهی دانشجویان و نگرش خانواده آنان به دین رابطه وجود دارد، والدین مذهبی‌تر نگرش مثبت‌تری به متابعت همه جانبه از دستورات الهی دارند و والدینی که باورهای مذهبی در آن‌ها عمق زیادی ندارد نگرش ضعیف‌تری به آن نشان

می‌دهند، تقویت باورهای دینی خانواده دانشگاهیان از دیگر راهکارهای ارتقای فرهنگ متابعت الهی در دانشگاه است.

ب-۴) تصحیح نگرش‌ها

وجود برخی عقل‌گرایی‌های افراطی در جامعه موجب شده تا گمان برده شود که عقل بشر برای رساندن انسان به سعادت کافی است و دیگر نیازی به متابعت الهی وجود ندارد. تحقیق آماری بر روی ۳۸۵ نفر از دانشجویان دانشگاه صنعتی امیرکبیر نشان داده شده است که ۴۳ درصد از دانشجویان میزان پیروی عملی خود را از اعمال شرعی تنها مطابقت آن با عقل و درک‌شان اعلام نموده‌اند(توسلی، مرشدی، ۱۳۸۵: ۱۰۵). برای ارتقای فرهنگ متابعت الهی لازم است چنین نگرش‌های افراطی تصحیح و اصلاح گردد. تمایل شدید به تأییدشدن توسط دیگران و متمایز نشان دادن خود از سایرین از دیگر نگرش‌هایی است که لازم است تصحیح گردد.

به طور مثال وقتی فرد متوجه می‌شود نوع پیروی و ابراز این پیروی در اجتماع مورد تأیید دیگران واقع نمی‌شود؛ و حتی گاه موجبات تمسخر یا نزاع او را با دیگران را فراهم می‌کند از ابراز علنی متابعت خویش خودداری نموده و این امر باعث تضعیف باورهای صحیح شده و جایگزینی باورهای غلط را به جای آن در پی خواهد داشت.

نتیجه بحث

متابعت به معنای در پی آمدن و دنبال کردن کسی یا چیزی اعم از مادّی یا معنوی همراه با اختیار و اراده است، که در اقوال و افعال آدمی نمود می‌یابد و غالباً توأم با تسلیم‌پذیری، همراه شدن و جدا گشتن از غیر است. تبع و مشتقات آن۱۷۴ بار در قرآن کریم استعمال شده که مهم‌ترین معانی آن عبارت‌اند از دنبال کردن، تعقیب نمودن و در پی کسی یا چیزی در آمدن، پیروی و فرمان‌برداری، ملحق شدن و درک کردن، طلب‌نمودن، مصاحبت، پایداری، اختیار، اتکای به دیگران از نظر معیشتی. از میان معانی مذکور، پیروی و فرمانبری کاربرد معنایی بیش‌تری داشته و ۱۴۶ مورد را به خود اختصاص داده است. در روایات شیعه و اهل سنت نیز معانی دنبال نمودن و پیروی

بیش‌تر از سایر معانی به کار رفته است. واژگان "اطاعت"، "تأسّی"، "إقتدا"، "إقتفاء"، "الحاق"، "التزام" و "انقیاد" دارای تقارب معنایی با متابعت و "عصیان"، "تمرد" و "تخلّف" با آن تقابل معنایی دارد. پیروی از نظر محسوس بودن، داشتن قید و شرط، حقانیت و عقلانیت به انواع حسی و معنوی، مطلق و مقیّد، ممدوح و مذموم تقسیم می‌شود. بر اساس قرآن پیش‌نیازهای متابعت الهی عبارت‌اند از برخورداری از آگاهی، باور قلبی، علاقه‌مندی، پایداری و تسلیم محض خداوند بودن.

راهکارهای ارتقای فرهنگ متابعت الهی در دانشگاه اسلامی در ابعاد فرهنگی شامل ارتقای سطح دانش و معرفت دینی استادان، دانشجویان و کارکنان، تدوین متون درسی در تمامی شاخه‌ها بر اساس جهان‌بینی الهی و مبتنی بر اصل مکلف بودن بندگان در مقابل خالق هستی و تبیین آثار دنیوی و اخروی متابعت الهی شامل رهائی از ضلالت، خوف ناپذیری و عدم حزن، برخورداری از رضایت الهی، رشدیافتگی، آمرزش گناهان، ایجاد رأفت قلبی و غلبه بر دشمنان است. معرفی ویژگی‌های الگوهای متابعت به دانشگاهیان شناخت صحیح مصداق کمال را در پی خواهد داشت.

مهم‌ترین ویژگی‌های الگوهای برخوردار از کمال عبارت‌اند از شناخت راه و هدایت‌یافتگی، خلوص نیت و عدم سودجویی، عصمت و برخورداری از علم و حکمت. تبیین و تحلیل دعاوی بنیادین منظومه اعتقادی و توضیح آن به روش عقلایی، تلاش در جهت تجلی عینی باورهای الهی، برپایی مناظرات و پاسخگویی به شبهات دینی و آماده‌سازی دانشجویان جهت مواجهه صحیح با فنآوری‌های نوین از دیگر راهکارهای بعد فرهنگی است. ارتقای فرهنگ متابعت الهی در بعد اجتماعی شامل اسلامی‌سازی محیط دانشگاه، الگودهی مناسب، تقویت باورهای دینی خانواده دانشگاهیان و تصحیح نگرش‌ها می‌باشد.

کتابنامه

قرآن کریم.

ابن‌فارس، احمد. ۱۴۰۴ق، **معجم مقاییس اللّغه**، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، چ دوّم، مصر: مکتبة اعلام الاسلامی.

ابن‌منظور، محمّد بن مکرم. ۱۴۱۴ق، **لسان العرب**، چ سوم، بیروت: دار صادر.

الآلوسی، السیّد محمود. ۱۴۱۵، **روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم والسّبع المثانی**، تحقیق علی عبدالباری عطیه، بیروت: دار الکتب العلمیه.

توسلی، غلامعلی و ابوالفضل مرشدی. ۱۳۸۵، «**بررسی سطح دینداری و گرایش‌های دینی دانشجویان**»، مطالعه موردی: دانشگاه صنعتی امیرکبیر، مجله جامعه شناسی ایران، شماره ۲۸.

السّمین الحلبی، احمد بن یوسف. ۱۴۱۷ق، **عمدة الحفاظ فی تفسیر اشرف الالفاظ**، تحقیق محمّد باسل عیون السّود، بیروت: دار الکتب العلمیه.

صدوق، محمد بن علی. ۱۳۶۲ش، **الامالی**، چ چهارم، بی جا: انتشارات کتابخانه اسلامیه.

الطبرسی، احمد بن علی. ۱۴۰۳ق، **الاحتجاج**، مشهد: نشر مرتضی.

الطوسی، محمد بن الحسن. ۱۴۱۴ق، **الامالی**، تحقیق قسم الدراسات الاسلامیة مؤسسة البعثه، قم: دار الثقافة للطباعة والنشر والتوزیع.

عبدالله الحسین بن محمد. ۱۴۱۶ق، **الوجوه والنّظائر لالفاظ کتاب الله العزیز**، تحقیق محمدحسن ابوالعزم الزّفیتی، قاهرة: المجلس الأعلی للشئون الاسلامیة.

قرشی، علی اکبر. ۱۳۷۱ش، **قاموس قرآن**، چ ششم، تهران: دار الکتب الاسلامیه.

المجلسی، محمدباقر. ۱۴۰۳ق، **بحار الأنوار الجامعه لدرر الاخبار الائمّة الاطهار(علیهم السلام)**، چ دوم، لبنان: الوفاء.

المصطفوی، حسن. ۱۴۲۶ق، **التحقیق فی کلمات القرآن الکریم**، چ سوم، بیروت: دار الکتب العلمیه.

واقف زاده، شمسی. ۱۳۸۹ق، «**مفهوم و مراتب ولایت در قرآن کریم**»، فصلنامه مطالعات قرآنی، دوره۱، شماره ۴.